

O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI XAIQ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI

**A`JINIYAZ ATINDAG`I NO`KIS MA`MLEKETLIK PEDAGOGIKALIQ
INSTITUTI**

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati fakul`teti

Qaraqalpaq a`debiyati kafedrası

«Berdaq taniw» pa`ni boyinsha

lektsiya teksti

(Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati qanigrliqi
bakalavtiat basqishi 3-kurs talabaları ushin)

Pa`n oqitiwshisi:

f.i.d. prof.A`.Paxratdinov

Nokis -2012

Mazmuni:

1- tema	Berdaq do`retpelerinin` jiynaliwi, basip shig`ariliwi, izertleniwi (30-50-jillar)	3
1.1.	Berdaq taniw iliminin` maqseti ha`m waziypalari.	3
1.2.	Berdaq do`retpelerinin` da`slepki jillardag`i izertlenip u`yreniliwi, shig`armalarinin` baspada ja`riyalaniwi.	4
1.3.	Berdaq do`retpelerinin` 50-jillardag`i izertleniwi, ayirim qa`te ko`z qarastag`i miynetler, shayir miyraslarin duris bag`darda, ilimiy tiykarlarda tu`sindiriw	7
1.4.	Berdaq shig`armalari boyinsha jaqlang`an kandidatliq dissertatsiyalar, ilimiy monografiyalik izertlewler, kitaplar miynetler	10
2- tema	BERDAQ SHAYIR DO`RETPELERININ IZERTLENIW MASELELERI	15
2.1.	Berdaq shayirdin` shig`armalari tuwrali 1938-39-jillarda baspa so`zde ja`riyalaniw ma`seleleri.	15
2.2.	Berdaq shayirdin` «Shejire» shig`armasi tuwrali izertlewler	16
2.3.	Berdaqtin` «Aqmaq patsha» da`stani boynsha ilimiy izertlewleri	17
3- tema	Berdaq do`retpelerinin` 80-90-jillardag`i izertleniw ma`seleleri	16
3.1.	Berdaq poeziyasi tuwrali 80-jillardag`i izertlewler	16
3.2.	A.Paxratdinovtin` «Qaraqalpaq shejiresi» atli ilimiy miyneti haqqinda	17
3.3.	Berdaq poeziyasi tuwrali ilimiy pikirler	19
3.4.	Berdaq shig`armalarinin` tekstologiyasi haqqindag`i ilimiy pikirler	22
4-tema	Berdaq shayir do`retiwshiliginin` ko`rkemlik o`zgesheligi	27
4.1.	Berdaq shayirdin` o`miri haqqinda mag`liwmatlar.	27
4.2.	Berdaq shayir shig`armalarinin` tematikaliq bo`liniwi.	29
4.3.	Berdaq shayirdin shigarmalarinin` janrliq -formaliq o`zgesheligi	31
5- tema	Berdaq shayirdin` da`stanliq shig`armalarinin` ideyasi.	33
5.1.	Berdaq shayirdin`«Shejire» shig`armasi haqqinda ilimiy pikirler.	33
5.2.	Berdaq shayirdin Aqmaq patsha» da`staninin tematikasi	35
5.3.	«Ra`wshan» poemasin ilimiy tallaw	36
5.4.	Berdaq shayirdin tariyxiy shig`armalari	

1- tema: **Berdaq do`retpelerinin` jiynaliwi, basip shig`ariliwi, izertleniwi (30-50-jillar)**

Jobasi:

1. Kirisiw: Berdaq taniw iliminin` maqseti ha`m waziypalari.
2. Berdaq do`retpelerinin` da`slepki jillardag`i izertlenip u`yreniliwi, shig`armalarinin` baspada ja`riyalaniwi.
3. Berdaq do`retpelerinin` 50-jillardag`i izertleniwi, ayirim qa`te ko`z qarastag`i miynetler, shayir miyraslarin duris bag`darda, ilimiy tiykarlarda tu`sindiriw;
4. Berdaq shig`armalari boyinsha jaqlang`an kandidatliq dissertatsiyalar, ilimiy monografiyalik izertlewler, kitaplar miynetler;
5. Berdaq do`retpelerinin` 70-80- jillardag`i izertleniwi.

Tayanish tu`sinikleri:

1. Berdaq taniw kursinin` duziliwi haqqindagi pikirler.
2. Berdaq taniw kursinin` izertleniw ob`ekti ne?
3. Bizin qaysi ilimpazlarimiz Berdaq taniw izertlew jumislari alip barip atir?
4. Pannin` makseti, duziliw tariyxi ham mazmuni.
5. Berdaq shayir jaqqindagi en daslepki izertlew jumislari.

1.1 Kirisiw: Berdaq taniw iliminin` maqseti ha`m waziypalari

Berdaq taniw kursinin` basli maqseti ulli klassik shayirimizdin` bizge qaldirg`an bay a`debiy miyraslarin` ko`zidin` qarashig`inday qa`sterlep u`yreniw, onin` do`retiwshilik jolin` ken` tu`rde o`zlestiriw, onin` o`zine ta`n bolg`an su`wretlew sheberligin, stilin, XIX a`sirdegi qaraqalpaq a`debiyatinda tutqan ornin` belgilew, ol ruwxiy aziq alg`an milliy da`reklerdi aniqlastiriw, shig`armalarin` birme-bir jan`a ko`z qaraslarda tallap u`yreniw, tu`siniwden

ibarat bolip tabiladi. Berdaq shayirdin` qaraqalpaq xalqinin` klassik shayiri, milliy a`debiy miyraslardin` do`retiwshisi, u`lken ag`artiwshi, entsiklopedist bilimdanlig`i, o`z xalqinin` tariyxin jazg`an milliy tariyxshi ekenligi ha`r ta`repleme izertlenip u`yreniledi. Ja`nede Berdaq haqqinda usi da`wirge shekem jazilg`an miynetlerdin` sani 300 den aslam, mine sol ilmiy miynetlerdi, izertlewlerdi ha`zirgi da`wir ko`z-qaraslarinan talqilap u`yreniw, Berdaq shig`armalarinin` tu`p nusqasina kewil bo`liw, toplamlardin` tekstologiyasin tekseriw ayriqsha alg`a qoyiladi.

1997-jili XIX a`sir qaraqalpaq klassik a`debiyatinin` tiykarin saliwshi, shayir Berdaq G`arg`abay ulinin` tuwilg`anina 170 jil toliw sa`nesin pu`tkil O`zbekstanimiz boylap ken`nen belgilew hu`rmetli Prezidentimiz Islam Karimovtin` qollap quwatlawinda, Ministrler kabinetinde maqullap qarar shig`arilip baspada ja`riyalandi, oni barliq jerlerde talqilaw alg`a qoyildi. Usi bag`darda Tashkentte vokzalda Berdaqtin` esteligi ornatildi, Qaraqalpaq ma`mleketi universiteti qasinan Berdaq muzeyi arawli tu`rde boy du`zedi. Bulardin` barlig`i Berdaq shayirdin` ulli adam bolg`anlig`in, shig`is xaliqlari a`debiyatini, ma`deniyatini ken`nen men`gerip oni rawajlandiriwg`a u`les qosqanlig`in, keleshek a`wladlardi ilimge, bilimge, ana Watandi qa`sterlewge, milliy o`zgesheliklerdi biliwge, xaliqti, eldi su`yip jasawg`a ta`rbiyalawda, xaliqlar doslig`in bekkemlewge ayriqsha at salisqan joqari da`rejeli insan bolg`anlig`in da`liyllewge qaratilg`an isler bolip esaplanadi.

1.2. Berdaq do`retpelerinin` da`slepki jillardag`i izertlenip u`yreniliwi, shig`armalarinin` baspada ja`riyalaniwi

Berdag boyinsha ken` tu`rde shug`illang`an, kandidatliq ha`m doktorliq dissertatsiyalardi jazg`an belgili alim, filologiya ilimlerinin` doktori, marhum Aydar Murtazaev bilay jazg`an edi: «Bir na`rse bizlerdin` ha`mmemizdi o`kindiriwge tiyisli. Ol da bolsa, a`debiyattag`i uliwma klassikaliq miyraslarimizdi, fol`klorlarimizdi, iskusstvomizdi, milliy ta`biyiy (original)

nusqasinda retke keltirip, olarg`a erkin biyg`a`rez qalis pikirler aytip, izertlewler ju`rgize almag`animiz.

Berdaqtin` shig`armalari usi bag`darlarda ko`p ziyan ko`rgenligi ma`lim. Bunnan bilayg`i bizlerdin` ha`m keleshek a`wladtin` usi olqiliqti toliqtiriw bas waziypasi bolmag`i za`ru`r.» («Berdaq shig`armalarinda zamanago`ylik ha`m sheberlik» No`kis, 1993, 14-15 betler). Durisinda da milliy miyraslarimizdi qa`dirlew ha`m qa`sterlew, olardi tu`p nusqasinda qayta tiklep, shayirdin` shig`armalari haqqindag`i barliq ko`z-qaraslardi, usi da`wirge shekemgi ilimiy pikirlerdi teren` sin (kritikalıq) ko`z-qaraslarda ha`r ta`repleme u`yreniwge tuwra keledi. Berdaqtin` miyraslarin` teren` biliw menen qaraqalpaq xalqinin` bay a`debiy, ma`deniy o`mirin, turmis o`zgesheliklerin, milliyigin, da`stu`r, u`rp-a`detlerin ken`nen biliw bul pa`nnin` negizgi waziypalari bolip esaplanadi. Berdaqtin` o`zine ta`n jan`ashillig`in ashiw, onin` xaliqlar tariyxi menen baylanisli jazba realistlik da`stanlardi do`retiw ayriqshaliqlari pu`tkil shig`is du`n`yasi ha`m batis filosofiyasi, islam dini oy-pikirlerin ayqin o`zlestiriw bag`darlari studentler menen kurs jumislarin, bayanatlar jaziw, shig`armalarin` oqip tallaw jasaw arqali teren` u`yreniw waziypa etip qoyiladi. Sonday-aq Berdaqtin` ele izertlenbey atirg`an o`zgesheliklerine kewil awdariw oni izertlep u`yreniwge bag`dar beriw, bul boyinsha diplom jumislari, bakalavriat pitkeriw jumislari, magistrlik dissertatsiyag`a, kandidatliq dissertatsiyalarg`a da temalar belgilew alg`a qoyiladi.

Berdaq G`arg`abay uli 1827-jili tuwilip, 1900-jili 73 jasinda qaytis bolg`an. Berdaqtin` ras ati - Berdimurat. Berdaq onin` a`debiyattag`i laqabi. Berdaq qaraqalpaq xalqinin` «Qon`irat» arisinin` «Qoldawli» uriwinan. Ol o`zinin` o`mirinin` ko`pshiligin Qaraqalpaqstannin` arqa ta`repi - Aral ten`izinin` tu`slik jaqlarında o`tkergen. Onin` jaylag`an jeri ha`zirgi Qarao`zek, Bozataw, Moynaq rayoni aymaqlari, a`sirese onin` ko`p ju`rgen jerleri Aqda`r`ya, Aqqala degen jerler. Bul mag`liwmatlar Berdaqtin` qorq-jili shiqqan birinshi qosiqqlar toplamına so`z basin jazg`an Artıq Shamuratov, Asan

Begimovlardin` aytqanlari. Berdaq shig`armalarin birinshi ret izertlewshiler N. Da`wqaraev, Qalli Ayimbetov, O.Kojurov, I.Sag`iytovlar boldi. N. Da`wqaraev o`zinin` izertlewinde «Berdaq Qarg`abay uli» degen temada ken` tu`rde pikir aytadi. (3-tominda 89-150-betke shekem). Bunda ol «Berdaqtin` o`mir bayani jo`ninde», «Berdaqtin` da`wiri», «Berdaqtin` ko`rkem tili» degen ilimiy bag`darlarda ken` tu`sinik jazg`an. N.Da`wqaraev o`zine shekemgi jazilg`an barliq ilimiy maqalalarda qa`te-kemshiliklerdin` ko`p ekenligin atap ko`rsetedi (96-97-betler). Demek 50-jillarg`a shekemgi barliq jazilg`an maqala, miynetlerdi kritikaliq ko`z-qarasta qarap shig`iwg`a tuwra keledi. Usi da`wirge shekemgi ja`riyalang`an Berdaqtin` toplamlari da 1950-jili ja`riyalang`an toplang`a shekem ayirim jerleri o`zgeritilip, sol da`wir ko`z-qaraslarina baylanistirip ja`riyalang`anlig`in da N. Da`wqaraev aytip ketedi. N. Da`wqaraev Berdaqtin` poemalari jo`ninde aytqanda «Shejire», «Xorezm» shig`armalari ha`m basqa da poemalari haqqinda aytqan, biraq «Qulen bolis» shig`armasi haqqinda ga`p qozg`amag`an. N. Da`wqaraev Berdaq shig`armalarinin` ko`rkem tili haqqinda en` jaqsi pikirlerin beredi.

Belgili alim Qalli Ayimbetov o`zinin` «Xaliq danalig`i» (N-1963,193-196-betlerde) miynetinde Berdaq haqqinda qisqa ilimiy mag`liwmat beredi. Ol Berdaqtin` Aral ten`izinin` tu`slik jag`asi Aq qala degen ma`kanda «Quwli ko`l» degen jerde sharwa ha`m baliqshi shan`arag`inda du`n`yag`a kelgenligin aytadi. Ol Berdaqtin` shayir ha`m ataqli baqsi bolg`anlig`in aytqan. Berdaqtin` baqsishiliq joli ele o`z aldina izertlewdi talap etedi. 40-jillardan baslap Berdaq tvorchestvosi monografiyalik bag`darda izertlene basladi. qore-jili I.Sag`iytovtin` «Berdaq ulli patriot shayir», S. Bassinnin` «Berdax shair - velikiy poet patriot» degen kitapshalari shiqti.

1946-jili N. Da`wqaraev qaraqalpaq a`debiyati tariyxi boyinsha kandidatliq dissertatsiyasin jaqladi. Onin` u`lken bo`limin Berdaq tvorchestvosi quradi. Bunnan keyin Berdaq tvorchestvosi boyinsha kandidatliq dissertatsiya jaqlaw boyinsha I. Sag`iytov shug`illanip ko`p mag`liwmatlar topladi.

I.Sag`iytov Berdaq shayirdin` 1950-jilg`i toplamin shig`ariwg`a ayriqsha itibar berdi. Bul toplamg`a I.Sag`iytov «Qaraqalpaq xalqinin` ulli demokrat shayiri» degen ken` mazmunda alg`i so`z jazg`an. Bul toplamg`a shayirdin` «Xorezm» da`staninan basqa barliq shig`armalari kirgen. Kitaptin` aqirinda alim Q. Ayimbetov «Berdaqtin` o`mir bayani tuwrali mag`liwmatlar», «Berdaqtin` geypara shig`armalari haqqinda tu`sinik mag`liwmatlar», «Berdaqtin` shig`armalarinda ushirasatug`in geypara adamlardin` atlari», «Berdaqtin` shig`armalarinda ushirasatug`in geypara geografiyaliq jerdin` atamalari», «Berdaqtin` shig`armalarinda ushirasatug`in geypara so`zlerdin` tu`sinigi» degen ilimiy maqalalarin jazg`an. (Berdaq. Tan`lamali shig`armalarinin` toliq jiynag`i. N.1950, 3-29-betler,406-421-betler)

1.3. Berdaq do`retpelerinin` 50-jillardag`i izertleniwi, ayirim qa`te ko`z qarastag`i miynetler, shayir miyraslarin duris bag`darda, ilimiy tiykarlarda tu`sindiriw

50-jillardin` basinda a`debiyatshilar menen tariyxshilar arasinda Berdaq tvorchestvosin bahalawda bir jaqlamaliq, talas-tartisli, qaralawshi pikirler ko`beyip ketti. Bug`an basli sebep A.Savitskiydin` Berdaq tvorchestvosin pu`tkilley qaralawshi, oni diniy sufistik ag`imnin` wa`kili dep tabiwshi maqalasi sebepshi boldi. («Zvezda Vostoka» jurnali, 1953, Q12.1954Q1 «Karakalpakskiy dnevnik»). Ol Berdaqtin` «Xorezm», «Shejire» shig`armalarin qaraladi, basqa da shig`armalarin dinge, qudayg`a baylanisli jazilg`an, ha`zirgi da`wirge say emes dep biykarlawg`a urindi. Usunday ko`z-qaraslar sebepli 50-jilg`i toplamdi da biykar etiwge ha`reket boldi. Solay etip 1956-jilg`i toplamda Berdaqtin` biraz poemalarin tu`sirip qaldirg`an ha`m biraz qosiqlari redaktorlang`an halinda shig`arildi. Uliwma Berdaqtin` tu`p nusqa shig`armalari ko`p ziyar ko`rdi. Usunday ko`z-qaraslarg`a shek qoyip, Berdaq tvorchestvosin duris ilimiy ko`z-qarasta tu`siniw ha`m tu`sindiriw ushin ken` tu`rde ilimiy-teoriyalik konferentsiya sho`lkemlestirildi.

Bul konferentsiya 1954-jili sentyabr` ayinda No`kis qalasinda qaraqalpaq tili menen a`debiyatini`n` geypara aktual` ma`selelerine bag`ishlanip o`tkerildi. Bul konferentsiyag`a Moskva, Tashkent, Frunze qalalarinan ko`rnekli alimlar-professor N.A.Baskakov, prof. K.Yudaxin ha`m basqalar qatnasti.

Bul konferentsiyada I.Sag`iytov Berdaq tvorchestvosin izertlew din` ahwali ha`m aldag`i waziypalar haqqinda teren` ilimiy bayanat jasadi. Usinday ko`z-qaraslardan son` Berdaq tvorchestvosi bir qansha qarama-qarsiliqlarg`a ushirap qayta tiklendi. Degen menen toliq da`rejede emes edi, ba`ribir 1956-jilg`i shiqqan toplamg`a shayirdin` en` jaqsi poemalari ha`m bir qansha qosiqlari kirmey qaldi. Sonda da 50-jillardin` ekinshi yarimidan baslap Berdaq tvorchestvosi ha`r ta`repleme izertlew ob`ektine aynala basladi. I.Sag`iytov 1958-jili «Berdaq tin` tvorchestvosi» degen monografiyalik izertlew jumisin jariqqa shig`ardi ha`m usi bag`darda kandidatliq dissertatsiyasin jaqladi.

Bul monografiyada Berdaq tin` do`retiwshiligi ken` tu`rde izertlendi, onin` shig`armalarini`n` xaliqlig`i da`liyllendi, bir qansha poemalarina tallaw jasaldi, ko`rkemlik o`zgeshelikleri ko`rsetilip berildi, shayir miyraslarin u`yreniw ayqin alg`a qoyildi. 1962-jili K.F.Vaxidov tin` «Berdaq tin` siyasiy ja`miyetlik ko`z-qaraslari» degen monografiyasi Tashkentte basilip shiqti. Bunda da Berdaq shig`armalarina u`lken xaliqliq miyras retinde ilimiy tallaw jasaldi. 1960-jili Berdaq tin` saylandi shig`armalari K.Seytmuradov ta`repinen awdarilip tu`rkmen tilinde shiqti.

Qaraqalpaq xalqini`n` tariyxi menen a`debiyatini`n` teren` izertlegen ko`rnekli rus ilimpazi P.P.Ivanov, S.P.Tolstov, E.E.Bertel`s, N.A.Baskakov, K.K.Yudaxin ha`m basqalar Berdaq shig`armalarina joqari bahalar berdi. Belgili o`zbek jaziwshilari Xamid «ulam menen Asqad Muxtar «Drujba narodov» jurnalinda basilg`an o`zlerini`n` maqalasinda «Qazaq - Abay, tu`rkmen - Maxtimquli, qaraqalpaq - Berdaq Orta Aziya dalasini`n` u`sh jariq juldizlari» dep bahalag`an.

Al akademik Marat Nurmuxamedov` «Pushkin - rus xalqi, Shevchenko - ukrain xalqi, Rustaveli - gruzin xalqi, Nawayi - o`zbek xalqi, Abay - qazaq

xalqi, Maxtimquli - tu`rkmen xaliqlari ushin qanday qa`dirli bolsa, Berdaq ta qaraqalpaq xalqi ushin sonday qa`dirli. Berdaq - qaraqalpaq klassikalıq a`debiyatınin` shin`i» dep og`ada joqari bahaladi.

Berdaq shayirdin` atag`i ha`m shig`armalari xaliq arasinda belgili bolsa da, ken` taralsa da, onin` shig`armaların jıynaw, jazip aliw jumislari tiykarinan 20-jıllardin` aqiri, 30-jıllardin` basinan baslap qolg`a alına basladi. Ulli shayirdin` bay materialların jıynaw o`tken da`wirdegi jalpi xalıqtin` ma`deniy miyrasların jıynaw menen tig`iz baylanista edi.

Elimizdin` Berdaq siyaqli so`z zergerlerinin` miyrasların jıynawda jergilikli ilimpazlar menen birge oris alimlari da ko`p xizmet etti. Qaraqalpaq fol`klorinin` ha`m klassikalıq a`debiyat materiallarınin` jıynaliwında S.Ma`wlenov penen Sh.Xojaniyazovlar a`diwli jumis isledi. Olar awılma-awıl ju`rip Berdaq shayirdi ko`rgen, bilgen, esitken adamlardan onin` shig`armaların jazip aldi.

Sonday-aq shayir shig`armalarınin` jazba tu`rdegi nusqalari da tabildi. 1933-1934-jıllarda qaraqalpaq kompleksli ilim-izertlew institutinin` millet ma`deniyati sektorinin` baslig`i, prof.

A.A.Sokolov basshilig`ında Shimbay, Taxtako`pir rayonlarınin` aymag`ında jasawshi qaraqalpaqlarg`a ekspeditsiya sho`lkemlestiriledi. Bul ekspeditsiya waqtında da klassik shayırlardin` sonin` ishinde Berdaqtin` ko`plegen shig`armalari jazip alindi. a`sirese Berdaqtin` do`retpelerin jıynawda baqsi, qissaxanlardin` xizmeti og`ada ku`shli boldi.

Watandarlıq uris jıllarında milliy miyraslardi jıynaw biraz u`ziliske tu`sti. Urıstan son` 1949-jili Moynaq, Qon`irat, Shimbay, Taxtako`pir rayonlarınin` aymaqlarina tek Berdaq shayirdin` do`retpelerin jıynaw boyınsha ekspeditsiya sho`lkemlestirildi. Bul gezektegi ekspeditsiya waqıtlarında Berdaq shayirdin` o`mirine ha`m do`retpelerine baylanisli ko`p materiallar jıynaldi.

1930-jıldan baslap xalqımızdin` milliy miyrasların baspa so`zde dag`azalaw baslandı. a`sirese, qaraqalpaq xalqının` ulli shayiri Berdaq

G`arg`abay ulinin` tvorchestvosina ayriqsha kewil bo`lindi. O`ytkeni, shayirdin` qosiqlarin baspa so`zde ja`riyalamay turip, onin` do`retiwshilik jetiskenliklerin ken` xaliq qatlamina jetkeriw ha`m ulli shayir tuwrali ilimiy pikir ju`rgiziw mu`mkin emes edi.

1.4. Berdaq shig`armalari boyinsha jaqlang`an kandidatliq dissertatsiyalar, ilimiy monografiyalik izertlewler, kitaplar miynetler;

Berdaq shig`armalarin basip shig`ariw ma`selesinde 1934-jili Qaraqalpaqstan Jaziwshilar awqaminin` I s`ezdi u`lken a`hmiyetke iye boldi. Sol waqittag`i «Qaraqalpaqstan a`debiyati ha`m iskusstvosı» jurnalınin` Qy saninan baslap Berdaq shayirdin` bir qansha qosiqlari ha`m «Aqmaq patsha» da`stanınan u`zindiler ja`riyalanip barildi.

1940-jili Orinbek Kojurovtin` tayarlawında «Qaraqalpaq awız a`debiyatınin` tu`rleri» atlı eki kitapsha baspadan shig`ip, bular tek Berdaq shayir tvorchestvosına arnalg`an.¹ Usi kitapsha arqalı Berdaq shayirdi oqiwshi jurtsılıq klassik a`debiyattin` en` iri tulg`ası sıpatında ta`n aldi. Sonin` menen birge pu`tkil ja`miyetshiliktin` kewilin o`zine qaratti. Bul kitapshanin` shig`iwinin` ja`ne bir a`hmiyetli jag`i sog`an shekemgi ha`r qiyli tu`sinikte ju`rgen pikirlerden alaslag`an bolsa, ekinshi ta`repten Berdaqti u`yreniwshilerdin` sani ko`beydi. Bul kitapshada shayirdin` o`z hawazi, onin` xalıqlıq, demokratiyalıq, gumanistlik oylarinin` ja`ne bir ta`repi ashiladi.

1940-jili «Qaraqalpaq xalıq tvorchestvosı» degen u`lken kitap ja`riyalandi.¹ Bul kitapta tek Berdaq shayir g`ana emes, al awizeki xalıq tvorchestvosı menen birge sol da`wirde basqa klassik shayirlardin` da shig`armalari kirgizilgen edi. Biraq sonday bolsa da Berdaq tvorchestvosına ken` orin berilip, onin` iri ko`lemli poemalari «Ernazar biy», «Shejire», «Aqmaq patsha» da`stanlari kirgizilgen.

¹ Paxratdinov A`. Berdaq shayir tvorchestvosinin` jıynalıw, basip shig`arılıw ha`m izertleniw tariyxınan. No`kis, «Qaraqalpaqstan». 1990,21-bet.

1941-jili Til ha`m a`debiyat instituti ta`repinen Berdaq shayirdin` birinshi ret tan`lamali jiynag`i basilip shiqti.² Kitaptin` alg`i so`zinde A.Shamuratov, A.Begimovlar Berdaq shayir haqqida ko`p g`ana mag`liwmatlar bergan. Bunda mayda lirikaliq qosiqlaridan basqa «Shejire», «Xorezm», «Amangeldi», «Ernazar biy» ha`m «Aqmaq patsha» da`stanlari orin alg`an. Berdaq shayir shig`armalarinin` tan`lamalilaridan keyin ilimiy ja`miyetshiligimiz ta`repinen shayir do`retpeleri jekke ilimiy izertlew ob`ektine aylanip ketti. Bularg`a misal retinde S.Bassinnin` «Berdax velikiy poet-patriot»³, I.Sag`itovtin` «Berdaq ulli patriot shayir»⁴, N.Da`wqaraevtin` «Berdaq shayir»⁵ atli ilimiy jumislarin ko`riwimizge boladi. Bul ilimpazlar xaliq awzinda ju`rgen an`iz a`n`gimeler tiykarinda ha`m o`zlerine shekem ja`riyalanip kelgen alimlardin` pikirleri menen esaplasqan halda shayir do`retpelerinin` ashilmay atirg`an ta`replerin ashiwg`a erisedi. a`sirese, Bassin ha`m N.Da`wqaraevlardin` ju`rgizgen ilimiy izertlew jumislarinda shayir do`retpelerinin` a`jayip sirlari ashiladi. Mine, bulardin` barlig`ina shayirdin` 1941-jili shiqqan tan`lamali shig`armalar jiynag`i sebepshi boladi.

1950-jili Berdaq shayirdin` tan`lamali shig`armalarinin` toliq jiynag`i ja`ne basilip shig`adi.⁶ Buni O`zbekstan Ilimler Akademiyasi, ekonomika ha`m ma`deniyat ilim izertlew instituti birgelikte shig`ardi. Shayirdin` bul toplaminin` burin`gi toplamlardan o`zgesheligi kishi ko`lemdegi shig`armalaridan tisqari «Zulim patsha», «Erkebay» da`stanlari, sonday-aq shayirdin` o`mirine baylanisli ko`p g`ana materiallar berilgen. Toplam alim I.Sag`itovtin` «Qaraqalpaq xalqinin` ulli demokrat shayiri» degen ken` mazmundag`i kiris so`zi menen baslanadi. Berdaq do`retpelerinin` baspadan shig`ariliwi oqiwshi ja`miyetshiliktin` kewilin burin`gidan da beter o`zine awdardi. 1957-jili

¹ Qaraqalpaq xaliq tvorchestvosi. To`rtku`l, QQMB. 1940.

² Berdaq. Toliq jiynaq. QQMB.To`rtku`l, 1941-jil.

³ Bassin S. Berdax velikiy poet-patriot. Nukus, KKGiz, 1949.Z

⁴ Sag`itov I. Berdaq ulli patriot shayir. No`kis, QQMB, 1945.

⁵ Da`wqaraev N. Berdaq shayir. No`kis, QQMB. 1950.

⁶ Berdaq. Tan`lamali shig`armalarinin` toliq jiynag`i. No`kis. QQMB,1950.

shayirdin` tuwilg`anina 130 jil toliw merekesi respublikamiz ko`leminde ken` tu`rde belgilenip o`tildi. Berdaq tvorchestvosinin` ullilig`i sonnan belgili bul toplam shiqqannan keyin tek a`debiyatshi alimlar g`ana emes, tariyxshilar¹, pedagoglar² ha`m filosoflar¹ da o`zlerinin` shayir do`retpeleri boyinsha sin pikirlerin bildirgen.

Tariyxshi M.Tilewmuratov Berdaq shig`armalarinin` tariyx penen tikkeley baylanisli ekenligin da`liyllese, J.Orinbaev Berdaq do`retpelerindegi pedagogikaliq oy-pikirlerdi keleshek a`wlad ushin qaldirip ketken miyras retinde sing`a tartti.

Al, filosof K.Xudaybergenov bolsa Berdaqtin` du`n`yag`a ko`z-qarasi, onin` sana sezimi, ja`ha`n filosoflarinan qanday ta`jiriybeler toplag`anlarin ken` oqiwshilar ja`miyetshiligine alip shiqti.

Mine, usinin` o`zi-aq ko`rsetip tur, Berdaq shayir do`retpesine pu`tkil ilimiy ja`miyetshiliktin` diqqat itibarinin` og`ada ku`shli ekenligin seziwimizge boladi.

Shayirdin` 1941-jilg`i shig`armalar toplaminda mayda lirikaliq qosiqlari menen poemalari ja`riyalang`an. Al, 1950-jilg`i toplaminda bolsa biraz qosiqlarinin` shuwmaqlari qisqartilip berilgen. Ma`selen, shayirdin` 1941-jilg`i toplaminda «Xaliq ushin» qosig`i yr kuplet bolsa, al 1950-jilg`i toplamda 10 kupletke qisqartilg`an. Al onnan keyingi toplamlarda bolsa, onnan da ko`p qisqartilg`an halda berilgen. Sonday-aq 1941-jilg`i shiqqan toplamda «Aydos biy» da`stani menen birge «Aydos baba» lirikali qosig`i da orin alg`an. Al, 1950-jilg`i toplamda bolsa, tek «Aydos biy» da`stani orin alg`an. Berdaqtin` 1950-jilg`i shiqqan toplami I.Sag`iytovtin` kiris so`zi menen ashiladi. Soni da aytip o`tiw kerek bul toplamda shayirdin` o`z stiline, originallig`ina ta`n shig`armalari orin alg`an. Sol waqitlardan baslap ilimiy jurtsihiliqtin` o`tinishtileklerin esapqa ala otirip, Berdaq G`arg`abay ulinin` shig`armalari mektep

¹ Tilewmuratov M. Berdaq shayir shig`armalarindag`i tariyxiy derekler. No`kis, «Qaraqalpaqstan». 1968.

² Orinbaev J. Berdaqtin` ja`miyetlik pedagogikaliq ko`z-qaraslari. No`kis, Qaraqalpaqstan. 1978.

sabaqlig`ında, joqari ha`m orta arnawli oqiw orinlarina arnalg`an sabaqliqlarda tinbay orin alip kiyatir. Burin o`z milliy baspa so`zi bolmag`an qaraqalpaq xalqinin` Berdaq tay shayirlarinin` toplamlarin jariq ko`riwi respublika ja`miyetshiligi ushin u`lken bir qubilis boldi. Biraq soni da aytip o`tiwimiz kerek az sanli xaliqtin` bay a`debiyati onin` ulli Berdaq tay shayirlarinin` bar ekenligin qon`si xaliqlarda da ta`n alg`an. a`sirese shayirdin` tan`lamali shig`armalari shiqqannan keyin xaliqtin` ruwxiy baylig`ına, sanasina Berdaq shayirdi ja`ne de tanistiriw ushin alimlar ko`p miynet isledi. Sonday-aq ilimiy ja`miyetshilik Berdaq shayirdin` shiqqan toplamlarina ha`m onda jariq ko`rgen shig`armalar a`tirapında ilimiy pikirler ju`rgizdi.

1941-jilg`i shiqqan toplamdag`i «Erkebay» da`staninin` kirmey qaliw sebebi, bul sol jillarda ju`rgizilgen ekspeditsiya da`wirinde jazip alinbag`an boliwi kerek. Sebebi, xaliq awzınan shayirdin` ko`pshilik qosıqlari jiynalıp alinbag`an. Berdaq shig`armaların ilimiy ja`miyetshilikke tanistiriwda ko`p miynetler islegen alim N.Da`wqaraev boldi. Ol qaraqalpaq shayirlari tvorchestvosin belgili bir qa`lipke salıp, sin pikirlerin bildirip ketken alim bolıp esaplanadi. Uliwma aytqanda, Berdaq shayir tvorchestvosina ilimiy ja`miyetshiliktin` qaratiliwi, bul shayir shig`armalarinin` og`ada qunli ekenliginen derek beredi. Solay etip, Berdaq shayirdin` 1941, 1950-jili shiqqan toplamlari og`ada tabisli shiqqanlig`in moyinlaymiz. O`ytkeni sol da`wirlerde (jillarda) pu`tkil ja`miyetshiliktin` kewilin awdariwi bul toplamlardin` shin ma`nisinde jaqsi shiqqanlig`ınan da`rek beredi. Sonday-aq shayir jo`ninde ha`r qiyli pikirler ha`r qiyli bag`darda ju`rgizilgen jumislar payda bola basladi.

Bekkemlew ushin sorawlar:

1. Berdaq do`retpelerinin` da`slepki jillardag`i izertleniwleri qaysilar?
2. Verdaq shayirdin` da`slepki shig`armalari qashan baspada ja`riyalang`an?
3. Berdaq do`retpelerinin` 50-jillardag`i izertleniwi kaysilar?

¹ Xudaybergenov K. Etichesskie vozzreniya karakalpakskix mislileey. Nukus, Izd. Karakalpakstan, 1967.

4. Berdaq shig'armalari boyinsha qaysi ilimpazlar kandidatliq dissertatsiyalar jazg'an?
5. Berdaq shig'armalari boyinsha qaysi ilimpazlardin` ilimiy monografiyalik izertlewleri shiqti?

Paydalanatugin adebiyatlar:

1. Xudaybergenov K. Etichesskie vozzreniya karakalpakskix misliteley. Nukus, Izd. Karakalpakstan, 1967.
2. S. Bassin «Berdax shoir – velikiy poet patriot» N.1943 rus.
3. X. P.Vaxidov «Berdakning ijtimoiy – siyosiy qarashlari» T. 1943 y.
4. N.Dawqaraev «Revolyutsiyaga shekemgi qaraqalpaq adebiyati tariyxinin ocherkleri» N. 1950 j.
5. M.Nurmuxamedov «Berdax – Velikiy poet karakalpakskogo naroda» T.1997 y.
6. B.Qurbonbaev «Berdaq ham ozbek adebiyati» T. 1977 y.

2- TEMA: BERDAQ SHAYIR DORETPELERININ IZERTLENIW MASELELERI

1. Berdaq shayirdin` shig`armalari tuwrali 1938-39-jillarda baspa so`zde ja`riyalaniw ma`seleleri.
2. Berdaq shayirdin` «Shejire» shig`armasi tuwrali izertlewler
3. Berdaqtin` «Aqmaq patsha» da`stani boyinsha ilimiy izertlewler.

Tayanish tu`sinikleri:

1. Berdaqtin shayirdin` shig`armalari haqqindagi ilimiy pikirler.
2. Berdaq shayirdin` «Shejire» shig`armasi nin` u`yreniliwi uwrali izertlewler.
3. Berdaqtin` «Aqmaq patsha» da`stani boynsha ilimiy pikirlerdin` beriliwi.

2.1 Berdaq shayirdin` shig`armalari tuwrali 1938-39-jillarda baspa so`zde ja`riyalaniw ma`seleleri

1938-39-jillarda Berdaq shayirdin` shig`armalari tuwrali baspa so`zde ga`p bola basladi. !sirese, 1939-41jillarda O.Kojurov penen Q.Ayimbetovtin` «Qaraqalpaq a`debiyatinin` tu`rleri» atli u`lken maqalasinda Berdaq shayir tuwrali ken` ko`lemli ilimiy bag`darda pikirler aytildi.

Shayir haqqinda Bassinnin` «Berdax shair - velikiy poet-patriot» (1943), I.Sag`iytovtin` «Berdaqtin` tvorchestvosi» (1958) degen broshyuralari basilip shiqti. Bul izertlew jumislarinda shayirdin` jasaw ortalig`ina, Berdaqta shayirshiliqtin` kelip shig`iw sebeplerine ha`m shig`armalarinin` tariyxqa qatnasina ken` tu`rde toqtap o`tedi.

Bulardan tisqari bul alimlardin` kitaplari shig`aman degenshe baspa so`zde birli-jarim maqalalari shayir do`retpelerine arnalip shig`ip turdi. Olardan «Qizil Qaraqalpaqstan» gazetasinin` ko`plegen sanlarinda shayirdin` do`retpelerine arnalg`an maqalalar shig`ip turdi.

Berdaq shayir tuwrali usi alimlar menen bir qatarda sol jillari tabanlı pikir aytqan N.Da`wqaraev o`zinin` «Berdaq shayir»¹ degen tariyxiy izertlew jumisinde Berdaq shayir do`retpelerinin` a`debiyatshilar ta`repiyen burin onsha so`z bolmag`an ta`replerin alip shiqti.

2.1. N.Da`wqaraevtin` «Berdaq shayir» tariyxiy izertlewi

N.Da`wqaraev ta, I.Sag`iytov ta Berdaq shayirdin` {Shejire} shig`armasin ken` ha`m ha`r ta`repleme izertlew ob`ektine aylandirg`an. Usi shig`armalarda Berdaq shayir do`retpesine ha`m onin` geypara qosiqclarina shek keltiriwshiler boldi. Sonliqtan geypara jalg`anshi nigelistlik toparlar Berdaqtin` abiroyin tu`siriw ushin onin` ayirim shig`armalarina jaman ko`z-qarasti berdi. Olardan Savitskiy Berdaqti sufizmnin` wa`kili dep qarsi shiqti.

O`mirinde qaraqalpaq a`debiyati menen tanispag`an, qaraqalpaq a`debiyatınan xabari joq bul adam, yag`niy Savitskiy Berdaqti sufizmnin` wa`kili dep da`liyllewge ha`reket etti. Pu`tkil bir millettin` man`layına pitken «Jariq juldizi» bolg`an Berdaqti bunday ayiplawlardan qutqariw ushin endi onin` basqasha joli kelip shiqti.

Geypara shig`armaların Berdaqti emes dep alip taslawg`a urindi. Bunin` basqa joli joq edi. Berdaqti qollap qaliw ushin o`z janin qaraqalpaq a`debiyati ushin sarp etken, ko`kiregin qalqan etip hadaliy pikir aytqan N.Da`wqaraev boldi. Berdaqtin` milliylik, oqimisliq jaqlarin ashıp beriwge tirisqani sebepli Na`jim Da`wqaraev qatti quwdalanip, ruwxiy azaplaniw aqibetinde o`mirden mezgilsiz ko`z jumdi. Ha`zirgi waqitta g`a`rezsizlik, ruwxiy erkinlik da`wiri baslanip, ma`deniy miyraslar, milliy qadriyatlarimiz haqqindag`i haqiyqatliq tiklenip atir.²

¹ Da`wqaraev N. Berdaq shayir. No`kis, QQMB. 1950, 7-8-betler.

² Yusupov I. A`jiniyaz tan`lamali shig`armalar jiyng`i. Qaran` Alg`i so`zi. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1994, 12-bet.

Qanshama da`liyllewlernge urinbasin Savitskiydin` aytqani menen xaliq Berdaqtin` qosiqlarin ba`ri-bir umita almadi. O`ytkeni, Berdaqtin` qosiqlari o`z xalqinin` ruwxiy azig`i bolip, xaliq sanasinan bekkem orin alg`an edi.

I.Sag`iytov 1958-jili Berdaqtin` tvorcestvosi boyinsha kandidatliq dissertatsiyasin tabisli qorg`ap shig`adi.

2.3. Berdaqtin` «Aqmaq patsha» da`stani boynsha ilimiy izertlewler

Al, 1966-jili A.Murtazaev Berdaqtin` «Aqmaq patsha» da`stani boyinsha kandidatliq dissertatsiyasin jaqladi ha`m o`z aldina kitap bolip basilip shiqti. Usinday ilimiy izertlew jumislar tiykarinda Berdaq shayirdin` shig`armalarin arawli tu`rde oqitiw ma`seleleri kelip shig`a basladi. Na`tiyjede 1972-jildan baslap da`slep Qaraqalpaq ma`mleketlik pedagogikalik institutinda, al keyin ala Qaraqalpaq ma`mleketlik universitetinde Berdaq taniw kurslari sho`lkemlestirildi. a`llette, bulardin` barlig`i o`z-o`zinen bolg`an na`rseler emes. Bul boyinsha bir neshe alimlar bas qatirdi. a`sirese, Berdaq taniw kursin arawli kurs sipatinda ha`m bug`an Berdaq shayirdin` tvorcestvosi tolig`i menen juwap беретug`inin da`liyllep, u`lken ma`sele etip alip shiqqan alim A`.Paxratdinov boldi. Alim {Berdaqtin` da`stanliq shig`armalari}, {Berdaq shayirdin` tvorcestvosinin` jiynaliw, basip shig`ariliw ha`m izertleniw tariyxinan} (1990) degen ilimiy izertlew jumislarinda basqa alimlar ta`repinen jiberilgen mayda, kishigirim qa`telardi ha`m aytilmag`an tin` pikirlerdi da`liyllep shiqti. Alimnin` bul kitabinin` shig`iwi Berdaq taniw kursina qosilg`an u`lken bir u`les boldi. Sebebi, sol waqitqa shekem Berdaq taniw kursin qalay ha`m qanday bag`darda o`tiw kerek ekenligi haqqinda bunday ilimiy jumislar joq edi. Sonday-aq Berdaqtin` da`stanliq shig`armalari tuwrali Savitskiy ha`m basqalar «Xorezm» da`stani Berdaq tiki emes, eger Berdaq tiki bolsa ol milletler arasina so`z salatug`in do`retpe degen qa`te ko`z-qarasina alim ju`da` isenimli faktler menen ha`m aniq da`liyllewlernge menen bul da`stannin`

Berdaqqa tiyisli ekenligin ha`m hesh qanday milletler arasina iritki salg`anday qatarlardin` joq ekenligin isenimli faktler menen da`liylledi.¹

Mine, bul alimnin` xaliq ushin islegen u`lken xizmeti dep ta`n aliwimizg`a boladi. Sonday-aq alim bul kitabinda Berdaqtin` yumor-satiraliq qosiqlarina ken` tu`rde toqtap, olardi da isenimli da`liyllewler menen beredi. Sonin` menen birge, burin a`debiyatshilar, tariyxshilar, filosoflardin` pikirleri menen qosa shayir haqqinda jan`a mag`liwmatlar beredi. Berdaqtin` shiqqan toplamlarina sin ko`z-qarasta qarap shayirdin` shig`armalarinda tekstologiyaliq kemshiliklerdin` ju`z berip atirg`anlig`in aytadi. Berdaqtin` tariyxiy shig`armalari boyinsha tariyxshi M.Tilewmuratov ta izertlew jumisin ju`rgizdi. Bunda ol Berdaq shayir shig`armalarinin` tariyxqa baylanisli ta`replerin talqig`a tartti.

1974-jili filologiya ilimlerinin` doktori, professor I.T.Sag`iytov 1958-jilg`i baspada shiqqan {Berdaqtin` tvorchestvosi} atli kitabin ko`p g`ana toliqtiriwlar menen u`lken o`zgeris kirgizip, {Sahra bu`lbili} degen at penen qayta shig`ardi}². Alim bul kitabinda Berdaq G`arg`abay ulinin` o`mirine, onin` jasag`an a`debiy ortalig`ina, shayirshiliq talantinin` kelip shig`iw sebeplerine ha`m birqansha shig`armalarina ken` tu`rde baha berip talqig`a tartqan.

Ilimpazlar ta`repien Berdaqtin` tvorchestvosi boyinsha ko`lemli izertlewler ju`rgizilip barg`an sayin shayirdin` a`lwan tu`rli a`jayip sirlari ashilip bara berdi.

1950-jillardin` basinda Berdaqtin` o`zi ha`m tvorchestvosi Savitskiy ta`repien pu`tkilley qaralanip, shayirdi sufizmnin` wa`kili sol ushin oni u`yreniw u`lken ziyani dep tabadi. A.Savitskiy. Karakalpakskiy dnevnik. Jurnal «Zvezda Vostoka», 1953, Q2, 1954, Q1/. Bunday topilislardan Berdaq shayirdi qorg`ap qaliw ushin N.Da`wqaraev tabanli pikir bildirgeni menen na`tiyjede

¹ Paxratdinov A`. «A`miwda`r`ya» jurnali. 1989, Q11, 88-90-betler.

² Paxratdinov A`. Berdaq shayir tvorchestvosinin` jiyinaliw, basip shig`ariliw ha`m izertleniw tariyxinan. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1990,65-bet.

quwdalawg`a ushiradi. Usi da`wirlerde shayirdin` «Xorezm», «Shejire», «Qulen bolis», «Aydos biy» da`stanlari shayirdin` tan`lamali shig`armalarinan ha`m a`debiyat tariyxinan alip taslandi.

Geypara alimlar Savitskiydin` jalg`an topilisinan keyin «Xorezm» da`stani Berdaqniki emes, shayirdin` atina naduris o`tip ketken degen pikirlerdi aytti ha`m bul da`stannin` qaydan shiqqanlig`ina mag`liwmat jiynadi.

Sonday-aq bul da`stannin` avtorini Berdaq shayir emes ekenligin I.Sag`iytov ta`korr etti.¹ Mine bulardin` ha`mmesi jalg`anshi Savitskiydin` bir elge salg`an ilaysan`inan kelip shig`ip otirg`an qubilis edi. «Xorezm» poemasinin` hesh qanday xaliq ushin ziyan emes ekenligin bir qansha alimlar o`z ilimiy izertlew jumislarinda da`liyllep berdi. Olardan A.Murtazaev,² A`.Paxratdinov³ «Xorezm» da`staninin` nag`iz avtorini Berdaq ekenligin pu`tkil ja`miyetshilikke alip shiqti. Solay etip, sonsha waqittan beri qaralanip kelingen ulli shig`arma, alimlardin` ku`sh saliwi menen o`z aldina avtorin tapti. Berdaq shayir boyinsha ko`plegen ilimiy izertlew jumislari ha`m shayir haqqinda talasli-tartisli pikirler kelip shiqti. Biraq qa`ytkende de ulli Berdaq shayirdin` shig`armalarin xaliq hesh qashan umitpadi. Solay etip, Berdaqni taniwshilardin` (u`yreniwshilerdin`) sani ko`beygen sayin Berdaqniw kursi ilimiy jaqtan qa`liplese basladi. Biraq geypara alimlardin` ilimiy izertlew jumislarinda shayir haqqinda toliq mag`liwmatlar berilmedi. Ekinshi ta`repten shayirdin` geypara shig`armalari talqilanbadi, al geyparalarin basqa shayirlardin` atina o`tkizip jiberip otirg`anlig`i bayqaladi. Geypara alimlar Berdaqni u`lken, iri shig`armalarina ha`r qiyli jaman ko`z-qarastag`i pikirlerdi bildirdi. Berdaqni shig`armalarindag`i qarama-qarsiliqlar, a`sirese, onin` «Shejire» ha`m «Qulen bolis» atli tariyxiy shig`armalarinda aniq ko`rinedi. Biraq qalay degen menen «Qulen bolis» xaliqqa qarsi reaksion do`retpe dep ko`rsetedi I.Sag`iytov.⁴

¹ Sag`iytov I. Berdaqniw tvorcestvosi. No`kis, QQMB, 1958, 110-113-betler.

² Murtazaev A. «Xorezm» poemasin duris bahalayıq. «A`miwda`r`ya» jurnali, Q11, 1989, 90-92-betler.

³ Paxratdinov A`. Berdaq shayirdin` «Xorezm» da`stani ha`m onin` tariyxiy ta`g`diri haqqinda. «A`miwda`r`ya» jurnali, Q11, 1989.

⁴ Sag`iytov I. Berdaqniw tvorcestvosi. No`kis, QQMB, 1958, 109-111-betler.

A`lbette, bul alimnin` bile tura jibergen qa`teligi dep emes, al sol da`wir sistemasinin` siyasatidan Berdaqti qorg`ap qaliwdag`i ta`sili dep qarag`animiz durisiraq bolar dep oylaymiz. Al, professor A`.Paxratdinov «Qaraqalpaq shejiresi» (No`kis, 1984) atli izertlew jumisinde bul shig`armalardin` xaliqqa qarsi emes ekenligin aniq da`liyllep shiqti. Sonday-aq burin a`debiyatshi alimlar ta`repinen ha`r qiyli pikirler aytilip ju`rgen «Qulen bolis» shig`armasina alim ha`r ta`repleme talqi jasap, burin oqiwshi ha`m jurtsiliqqa jumbaq bolip ju`rgen ta`replerin ashıp berdi.¹ Alim a`debiyatshilar ta`repinen ju`rgizilgen ilimiy miynetlerindegi bul shig`arma boyinsha jiberilgen kemshiliklerin aniq da`liyllewer menen bere alg`an.

Solay etip, Berdaqtin` bir qansha iri do`retpeleri alimlardin` ku`sh saliwi na`tiyjesinde shayirdin` original do`retpesi bolip ta`n alindi. «Berdaqtin` bizge qaldirg`an miyrasi og`ada ko`p ha`m u`lken, -dep jazadi alim A`.Paxratdinov biraq sog`an qaramastan usi waqitlarg`a shekem shayir tvorchestvosinin` izertleniw, basqa tillerge awdariliw, ja`ne de u`yreniliw ma`seleleri, jiynaliw, tag`i da basip shig`ariliw haqiyqatliqlari jo`ninde toliq ga`p etken ilimiy miynet joq. a`sirese, shayirdin` lirikalari, satiralari, da`stanliq shig`armalari haqqinda pu`tin bir izertlewer ko`rinbedi. Tek barliq ga`p avtordin` saylandi do`retpeleri haqqinda bolip kiyatir»².

Mine, alim ko`plegen a`debiyatshi, tariyxshi alimlardin` aldina shayirdin` do`retpelerin ha`r qiyli bag`darda izertlew za`ru`r ekenligin u`lken ma`sele etip qoydi. Sonin` menen birge, o`zi shayirdin` shayirshiliq talantinin` ashilmay atirg`an ta`replerin isenimli ha`m aniq faktler menen da`liyllewge eristi.

«Geypara ilimpazlar shayirdin` «Mag`an kerek», «Jaz kelerme», «Kerek», «Toyda» ha`m tag`i basqa qosiqqlarin Ku`nxojanin` atina o`tkizip jibergen ha`m

¹ Paxratdinov A`. Berdaq shayir do`retpelerinin` jiynaliw, basip shig`ariliw ha`m izertleniw tariyxinan. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1990, 153-158-betler.

² Paxratdinov A`. Berdaq shayir do`retpelerinin` jiynaliw, basip shig`ariliw ha`m izertleniw tariyxinan. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1990, 175-bet.

Ku`nxojanin` tan`lamali shig`armalar jiynag`inan orin alg`an»¹. Bul qosiqdardn` shin original iyesi Berdaq ekenligin alim A`.Paxratdinov ju`da` aniq isenimli da`liyllewer menen berdi. Sonin` na`tiyjesinde bolsa kerek, usi bu`ginge deyin xalqimiz ha`m ilimiy ja`miyetshilik joqaridag`i qosiqdardn` Berdaqdiki ekenligin moyinlap kiyatir. Ja`ne de alim Berdaq shayirdin` bul qosig`ina qarap emes, onin` uliwma tvorchestvosindag`i ja`miyetshilik ruwxiy momentlerdi o`tkir su`wretlewerine qarap salistirip izertlep shayirdin` stiline jatatug`in do`retpeler ekenligin da`liylledi. Da`slepki waqtlari shayir shig`armalarin izertlewerde, belgilewerde u`lken jan`ilislar bolg`an.

Ma`selen, shayirdin` bir «Shejire» shig`armasi jo`ninde, onin` jazip aling`anlig`i haqqinda ha`r qiyli mag`liwmatlar ju`rdi.

«N.Da`wqaraev, I.A.Belyaev, «Shejire»ni 1913-jili jazip aldi»², -dep ko`rsetse, «I.Sag`iytov ta buni sol turisinda qaytalap 1916-jili bastirip shig`ardi dep ko`rsetedi»³. Buni bulardan keyingi ko`p ilimpazlar da maqullag`an.

«I.A.Belyaev 1903-jildan keyin qaraqalpaqlardn` arasina kelmege. Sebebi, Sankt-Peterburg universitetinin` professori M.I.Melioranskiy 1905-jili Sankt-Peterburgte qaytis bolg`an. Onnan keyin I.A.Belyaev Orta Aziyag`a qarap bunday ekspeditsiyag`a qaytip shiqpag`an. Onin` qaraqalpaqlar haqqinda dag`azalap ju`rgen barliq materiallari sol 1903-jilg`a shekemgi jiynag`an materiallari bolg`an»¹, -depko`rsetedi alim A`.Paxratdinov. Bul alimnin` alimlar arasinda ha`m ilimiy jurtsihiliqtin` ekileniwshilikte ju`rgen so`zlerine juwap bergeni dep esaplasaq boladi. O`ytkeni, ko`plegen tariyxiy hu`jjetlerde ha`m sawatli alimlardn` pikirlerine qarag`anda I.A.Belyaev 1903-jildan keyin bizin` elimizge kelmege.

Bunda alim, joqaridag`i ilimpazlardn` bile tura jiberge qa`tesi dep emes, al olardn` ob`ektiv ha`m sub`ektiv jag`daylardan kelip shig`ip otirg`an na`rse

¹Ku`nxoja. Qosiqdar. No`kis, QQMB, 1965, 28-bet Qaran`: B.Ismayilovtin` kiris so`zi/.

²Da`wqaraev N. Berdaq shayir. No`kis, QQMB, 1950, 7-8-betler.

³Sag`iytov I. Berdaqtin` tvorchestvosi. No`kis, QQMB, 1958, 8-9-betler.

ekenligin ilimiy jaqtan aship bergen. Alim A`.Paxratdinov ilimge jan-ta`ni menen berilip qatnasqanlig`i ayqin sezilip turadi. Bulay dewimizdin` sebebi, geypara a`debiyatshilar ha`m oqiwshilar ja`miyetshiligi arasinda daw, talas-tartis sheshilmey atirg`an ma`selelerge ju`da` aniq da`liyller menen juwap beredi. Ma`selen, «Berdaqtin` «Qa`dirimdi xaliq biler, Xaliq bilmese baliq biler» degen qatarlarina geypara a`debiyatshilar bul qa`te, suwdag`i baliq qa`dirin`di qayaqtan biledi, onin` ornina «barip biler» dep o`zgermey dep shalawatlap keldi. Bul qosiqqa teren` tu`sinbegenliginin` belgisi ekenligin ha`m bul qatarlardin` hesh qanday o`zgeriwge bolmaytug`inlig`in alim da`liyllep shiqti. Mine, ilimiy ja`miyetshilikke jumbaq bolip ju`rgen shayir qatarinin` ma`nisi shiqti. «Eski tu`rkiy tilde «baliq» so`zi «ma`deniyatli», «bilimli», «sawatli» degendi an`latqan. Al, Berdaq shayir usi so`zdi o`z shig`armasinda aktiv qollang`an. Onnan keyin Baliq degen qala da bolg`an. Arab shig`isi ellerinde «Baliq» atli qala ha`zir de bar»². Uliwma alim A`.Paxratdinov geypara alimlarda yamasa oqiwshilar ja`miyetshiligine tu`siniksiz bolip ju`rgen na`rselerge aniq faktler menen juwap beriwge erisedi.

1930-jillarda Berdaq shayirdin` tvorchestvosi haqqinda azli-ko`pli miynetler payda boldi. Biraq bulardin` ko`pshiligi derlik, ilimiy stil`de emes, al publitsistikaliq ma`nide jazilg`an miynetlerden ibarat edi. Bunda tek shayirdin` qolda bar shig`armalari ha`m shayirdin` o`mir bayani tuwrali jeterli mag`liwmatlar beriw menen sheklendi. Bile tura jiberilgen qa`telik emes, al o`zimizden shig`ip otirg`an jas kadrlardin` ju`da` azlig`inan kelip shig`ip otirg`an zan`liliq dep qarag`animiz durisiraq boladi. Keyin ala pedagogikaliq instituttin` ashiliwi o`z kadrlarimizdi jetistiriwge ayriqsha ken` jol ashti. Sonin` sebebinen sol waqittan baslap tap ha`zirgi ku`nge deyin Berdaq shayir

¹Paxratdinov A`. Berdaq shayir do`retpelelerinin` jijnaliw, basip shig`ariliw ha`m izertleniw tariyxinan. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1990, 53-bet.

²Paxratdinov A`. Berdaq shayirdin` «Xorezm» da`stani ha`m onin` tariyxiy ta`g`diri haqqinda. «A`miwda`r`ya» jurnali. 1989, Q11, 88-89-betler.

tvorchestvosi boyinsha jas alimlar da izertlew jumislarin ju`rgizdi. a`lbette, ha`r bir istin` qiyinshilig`i bolg`aniday bul ilimiy jumislardin` da o`z aldina mashaqatli qiyinshiliq jollari bar.

«Ilim - iyne menen qudiq qazg`anday» dep xalqimiz biykarg`a aytpag`an. Sol esaptan qarag`animizda Berdaq tvorchestvosin izertlewshiler de o`zlerinin` barliq bilimin, intasin jumsag`anlig`in ko`rip otirmiz. Ha`r kimnin` du`n`yag`a ko`z-qarasinin` ha`r qiyli bolip kelgenindey, ha`r bir alimnin` da o`zinshe oylaw pikiri, shayir haqqindag`i boljawlari bar.

Bekkemlew ushin sorawlar:

- 1.Neshinshi jillari Berdaq shayirdin` da`slepki shig`armalari tuwrali ilimiy maqalalar baspa so`zde ja`riyalandi?
2. Berdaq shayirdin` «Shejire» shig`armasi tuwrali kimler izertlegen?
3. Berdaqtin` «Aqmaq patsha» da`stani tuwrali kimler izertlegen?
- 4.I.Sag`itovtin` Berdaq shayir tuwrali qanday izerlewlari bar?
- 5.N.Da`wqaraevtin` Berdaq shayir tuwrali qanday izerleyalari bar?
- 6.A.Murtazaevtin` Berdaq shayirdin` «Xorezm» poemasi tuwrali qanday izerlewlari bar?

Paydalanatugin adebiyatlar:

1. Xudaybergenov K. Etichesskie vozzreniya karakalpakskix misliteley. Nukus, Izd. Karakalpakstan, 1967.
 2. S. Bassin «Berdax shoir – velikiy poet patriot» N.1943 rus.
 3. X. P.Vaxidov «Berdakning ijtimoiy – siyosiy qarashlari» T. 1943 y.
 - 4.N.Dawqaraev «Revolyutsiyaga shekemgi qaraqalpaq adebiyati tariyxinin ocherkleri» N. 1950 j.
 5. M.Nurmuxamedov «Berdax – Velikiy poet karakalpakskogo naroda» T.1997 y.
 - 6.B.Qurbonbaev «Berdaq ham ozbek adebiyati» T. 1977 y.
-

3-TEMA: **Berdaq do`retpelerinin` 80-90-jillardag`i izertleniw ma`seleleri**

Joba:

1. Berdaq poeziyasi tuwrali 80-jillardag`i izertlewler
2. **A.Paxratdinovtin` «Qaraqalpaq shejiresi» atli ilimiy miyneti haqqinda.**
3. Berdaq poeziyasi tuwrali ilimiy pikirler
4. Berdaq shig`armalarinin` tekstologiyasi haqqindag`i ilimiy pikirler.

3.1. Berdaq poeziyasi tuwrali 80-jillardag`i izertlewler

80-jillarda Berdaq poeziyasi ha`r ta`repleme izertlew ob`ektine aynaldi. 1980-jili Berdaq shig`armalari oris tilinde «Poeti Karakalpakii», /Izd. «Sovetskiy pisatel`», Leningrad./ degen kitapta basildi. Usi jili Qirg`izstanda Frunzeden «Qirg`izstan» baspasinan «O`mir irlari» degen atamada Berdaq toplami shig`arildi. O`zbek tilinde de 1983-jili Berdaqtin` «Saylangan asarlar» kitabi shig`arildi. /Toshkent, Wzbekston Kompartiyasi Markaziy komiteti nashrieti/.

3.2. Paxratdinovtin` «Qaraqalpaq shejiresi» atli ilimiy miyneti haqqinda

1984-jili A.Paxratdinovtin` «Qaraqalpaq shejiresi» atli kitapshasi No`kis ma`mleketlik universiteti ta`repinen shig`arildi. Bunda Berdaqtin` «Shejire» da`stani boyinsha 80-jillarg`a shekemgi mag`liwmatlar boyinsha izertlewler ju`rgizedi. «Shejire» haqqinda jazilg`an ilimiy maqalalarg`a sholiw jasap, o`z ko`z-qaraslarin bildirip Berdaqtin` xalqinin` shejiresin jaziwdag`i o`zinshelligin aniqlaydi. «Shejire»degi uriwlar tariyxina ha`m Shin`g`is xan haqqindag`i a`psananin` qollaniwina o`z pikirlerin bildiredi. 1986-jili B.Qurbanbaevtin` «Berdaq ha`m o`zbek a`debiyati» degen monografiyalik izertlewi jariq ko`rdi.

Bul miynet` kirisiw ha`m u`lken u`sh bapqa bo`lingen. Birinshi bap «O`zbek a`debiyati ha`m Berdaq dep ataladi». Ekinshi bap «O`zbek a`debiyatinda Berdaq traditsiyalari» dep ataladi. :shinshi bap «Berdaqtin` shig`armalari o`zbek tilinde» dep atalip, bunda Berdaq poeziyasinin` o`zbek tiline awdariliw ma`seleleri so`z etiledi. Kitaptin` aqirinda juwmaq jasaladi. Bul miynet o`zbek a`debiyattaniw iliminde X.P.Vaxidovtin` «Berdaqning ijtimoi-siesiy qarashlari». 1962-jil shiqqan kitaptan keyingi en` a`hmiyetli Berdaq do`retiwshiligini pu`tkil o`zbek a`debiyati, ma`deniyatiga ken`nen tanistiratug`in do`retpe retinde bahalanadi.

3.3. Berdaq poeziyasi tuwrali ilimiy pikirler

1987-jili Berdaqtin` 160 jilliq merekesine arnap «Berdaq haqqinda so`z» toplami «Qaraqalpaqstan» baspasinan shig`arildi. Bul kitapqa No`kis qalasinda 1977-jil o`tkerilgen Berdaqtin` 150 jilliq yubileyine qatnasiwshi Sh.Aytmatov, Z.Kedrina, V.Pavolyaev, G.Sulaymanova, A.Oripov, G.Qayirbekov, Nuri Bayramov, Abbaz Abdulla, Asqar Toqmag`anbetovlardin` jaqsi oy-pikirleri jiberilgen. Ja`ne de alimlardin` a`debiy kritikaliq maqalalari berilgen. Misali, N.Da`wqaraevtin` «Berdaq», M.Nurmag`anbetovtin` «Berdaq qaraqalpaq xalqinin` ulli shayiri», I.Sag`iytovtin` «Shayirlardin` danasi», K.Xudaybergenovtin` «Berdaq qaraqalpaq xalqinin` ulli oyshili», A.X. Xaytmetovtin` «Berdaq poeziyasinin` demokratiyalik xarakteri», Q.Maqqetovtin` «Berdaq tvorchestvosinin` u`yreniliwi, «Shejire»sinin` xaliqlig`i», miynetleri shiqti.

3.4. Berdaq shig`armalarinin` tekstologiyasi haqqindag`i ilimiy pikirler

Berdaq shig`armalarinin` tekstologiyasi haqqindag`i ilimiy pikirler A.Karimovtin` «Berdaq shig`armalarinin` tekstologiyasi haqqindag`i ma`selege», A.Murtazaevtin` «Klassikaliq do`retpelerdin` avtorlig`i ha`m «Aqmaq patshanin` janrlig` o`zgesheligi haqqinda», V.Yu.Zaxidov «Haqiyqatliq

jirshisi», A.Paxratdinovtin` «Shayirdin` lirikasindag`i sheberlik sirlari», B.Qurbanbaevtin` «Berdaq ha`m o`zbek a`debiyati baylanisinin` geypara ma`seleleri haqqinda» atli miynetleri shiqti.

Bekkemlew ushin sorawlar:

1. Berdaq poeziyasi tuwrali 80-jillarda kimlerdin` izertlewlari bar?
2. A.Paxratdinovtin` «Qaraqalpaq shejiresi» atli ilimiy miyneti haqqinda aytip berin`?
3. Berdaq poeziyasi tuwrali ilimiy pikirlerdi qaysi ilimpazlar so`z etken?
4. Berdaq shig`armalarinin` tekstologiyasi haqqindag`i ilimiy pikirler pikirlerdi qaysi ilimiy miynetlerde so`z etilgen?

.

Paydalanatugin adebiyatlar:

1. Xudaybergenov K. Etichesskie vozzreniya karakalpakskix misliteley. Nukus, Izd. Karakalpakstan, 1967.
2. S. Bassin «Berdax shoir – velikiy poet patriot» N.1943 rus.
3. X. P.Vaxidov «Berdakning ijtimoiy – siyosiy qarashlari» T. 1943 y.
4. N.Dawqaraev «Revolyutsiyaga shekemgi qaraqalpaq adebiyati tariyxinin ocherkleri» N. 1950 j.
5. M.Nurmuxamedov «Berdax – Velikiy poet karakalpakskogo naroda» T.1997 y.
6. B.Qurbonbaev «Berdaq ham ozbek adebiyati» T. 1977 y.

4- Tema: Berdaq shayir do`retiwshiliginin` ko`rkemlik o`zgesheligi

Joba:

1. Berdaq shayirdin` o`miri haqqinda mag`liwmatlar.
2. Berdaq shayir shig`armalarinin` tematikaliq bo`liniwi.
3. Berdaq shayirdin` shigarmalarinin` formaliq o`zgesheligi.

Tayanish tu`sinikleri:

1. Berdaq shayirdin` o`miri haqqinda mag`liwmatlar beriw.
2. Berdaq shayir shig`armalarinin` tematikaliq ha`m formaliq o`zgeshelikleri tuwrali tu`sindiriw.
3. Berdaq shayir shig`armalarinin` ko`rkemlik o`zgeshelikleri tuwrali tu`sindiriw.

4.1. Berdaq shayirdin` o`miri haqqinda mag`liwmatlar.

BerdAQ shayir 1827-jili A`miwda`r`ya Aral ten`izinin` quyar jerindegi (Aqqala degen jer) tu`slik jag`asindag`i Quwli ko`l degen awilda ku`ta` jarli sem`yada tuwilg`an. Berdaq jas waqtinan awir turmistin` qisiwmetlerin bastan keshiredi. On jasqa kelgende ata-anasinan jetim awildin` malin bag`ip, shopan bolg`an.

BerdAQ bir qansha waqit medresede oqip, sawatin ashqan. O`z da`wirinin` bilimli, sawatli adamlarinan bolg`an. Ol o`z zamaninin` basqa shayirlari siyaqlibilimin o`z betinshe teren`letken, ko`p u`yrenge ha`m qatiqulaq adamlardin`, talant iyelerinin` shig`armalarin jaqsi bilgen ha`m o`zlestirgen.

Onin` shayirliq talantin jetistiriwde ataqli qaraqalpaq shayirlari Ku`nxoja, A`jiniyaz ha`m tuwisqan xaliqlar shayirlarinin` da u`lken ta`siri bar.

BerdAQ shig`armalari ha`m xaliq awizindag`i a`n`gimelergen qarag`anda onin` shayirliq talanti erte oyang`an. Shayir Xorezmnin` ko`pshilik jerinde bolg`an, shayirliq penen bir qatarda baqsishiliq etken, jaqsi sazende bolg`an.

Berdaq o`z zamanida so`zine Adam balasin iyiltken ataqli shayir bolsa da, og`ada awir turmista jasag`an. Shayirdin` ata-babasi qanday qiyinshiliq penen turmis keshirgen bolsa, onin` o`zi de tap sonday o`mir su`redi. Onin` ko`rgen ku`ni miynetkesh xaliqtin` turmisi menen birdey edi. Ol «Bilmedim» qosig`inda awir turmisi haqqinda jazadi:

U`stimde jaman ilashiq,
Onin` ba`ri jeri ashiiq,
Du`n`ya mag`an boldi qashiiq,
Ne bolarimdi bilmedim.

Da`wirdin` shinlig`in ken` su`wretleytug`in «Bolmadi» qosig`inda shayir zaman ten`sizligin teren` ashiiq beriw menen birge o`zinin` azapli o`mirin bayanlaydi.

Alpis beske keldi jasim,
Ag`ardi ju`yikten shashim,
Sawdag`a tu`stiler basim,
Jaynap-jasnap ku`n bolmadi.

Berdaq o`zinin` turmisina bas sebepshi etip sol ten`sizlik zamandi, shayir o`zine ha`m xaliqqa dushpan dep atag`an zaman biylewshilerin ko`rsetedi.

Berdaqtin` qizi Hu`rliman o`z da`wirinde atasinin` jolin tutip, ko`pke ma`lim baqsi boldi. Al Hu`rliman balasi Qarajan baqsi bizin` ku`nlerimizge shekem jasag`an ataqli baqsilardan biri edi. Berdaqtin` duwtari da usi Qarajan baqsig`a miyras etip qaldirilg`an. Berdaq ataqli shayir bolip, ko`pshilikke tanilg`an waqtinda u`stem topar wa`killeri onin` baqsishiliq o`neri menen qosiq jaziwin toqtatiwdi talap etedi. O`ytkeni ulli shayirdin` shinliqti, xaliqtin` awir turmisiin aytip jirlag`an shig`armalari olarg`a unamadi.

Berdaq 1900-jili 73 jasinda qaytis bolg`an. Onin` ulli shayir ekenligin onin` zamanlasi O`tesh shayir joqari bahalaydi:

«Shayirliqqa, baqsiliqqa say edin`,

Sheshenlikte min` adamg`a tay edin`,
Malg`a jarli bolsan` da tilge bay edin`,
A`rman menen Berdaq o`tti du`n`yadan»

Berdaqtin` ulli shayir ekenligin onin` shig`armalari jaqsi ko`rsete aladi.

Berdaqtin` o`miri ha`m do`retiwshiligi jo`nindegil ilimiy izertlew jumislari 30-jillardan keyingi shig`armalari jo`ninde N.Da`wqaraevtin` miynetlerinde ko`plep tabiladi. Ja`ne de sol waqitta a`debiyatshilardan M. Da`ribaev, O. Kojurovlar bir qansha maqalalar jazdi. Bul miynetlerde Berdaq shig`armalarinin` ideyaliq-tematikaliq bag`dari g`ana aship beriledi. Sonday-aq I. Sag`itovtin` «Berdaq-ulli shayir» (1943-jil), S. Bassinnin` «Berdak velikiy poet» (1943-jil) degen miynetleri ju`zege shiqti.

4.2. Berdaq shayir shig`armalarinin` tematikasi, formasi

Berdaq shig`armalarinin` tiykarg`i ideyaliq-tematikaliq mazmuni ten`sizlikke qurilg`an zamang`a naraziliq ha`m a`dil baxitli zamandi a`rman etiw bolip tabiladi. Ol miynetkeshlerdin` eziliwi, hayal-qizlardin` ten`sizligi, mola-iyshanlardin` ashko`zligi menen jalataylig`i tuwrali jazdi. «Kelin» shig`armasinda shayir hayal-qizlardin` qara basinin` erkinligi joq ekenligi haqqinda aytadi. Shayir shig`armalarinda xaliqtin` ma`pin qorg`aw, birlik, namis, dosliq, adamgershilik ha`m t.b. ideyaliq negiz boladi. Onin` shig`armalarindag`i en` birinshi ko`rinetug`in belgi-klassliq qarama-qarsiliqtin` su`wretleniwi.

Berdaq do`retiwshiliginde qaharmannin` aldina qoyilatu2in talaplar xaliq penen birge boliw, xaliq ushin xizmet teiw. Onin` «Xaliq ushin» qosig`inda xaliq ushin xizmet etken adamnin` aqil-oy jag`inan jetkilikli bilimge iye bolatug`inlig`in tu`sindiredi. Bunda qaharman obrazinin` psixologiyasindag`i normalardin` printsiplerin ko`rsetedi.

Misali:

Oyli jigit jaqsi bilimpaz keler,

Jaqsı etmes pasıqlardıń so`zine,
Jaman adam bilmes so`zinin` parqın.

Berdaq qaharman obrazındag`i tiykarg`i belgilerdi o`zinin` «Xalıq ushin» shig`armasında ko`rsetken bolsa, al «Jaqsıraq» qosig`ında qaharman ha`reketinin` tiykarg`i bag`darın, kimlerge qarsı gu`resiw kerek ekenligin tu`sındiredi. Shayirdin` «Izler edim» qosig`ında belgili maqsetti anıq misallar menen ko`rsetedi.

Misali:

Aqqan bilim-bulaq sag`am,
Tabilg`ansha izler edim,
Men sorlig`a zaman kerek,
Men da`wrandı izler edim.

Berdaq o`zine shekemgi qaraqalpaq a`debiyatının`, fol`klorinin` ta`jriybelerin, onin` jetiskenliklerin qunt penen u`yrengen shayir. Ja`miyetlik turmisti su`wretlewde shayirdin` tutqan jolin anıqlap beretug`in «Bolg`an emes» qosig`i bunin` da`liyli:

Bul du`n`ya qayg`u-g`apletti,
Adamlardı a`were etti,
Neshshelerdin` basına jetti,
Hesh bir a`dil bolg`an emes.

Berdaqtin` a`debiy do`retiwshilikke ko`z-qarasi onin` qoyiliwi arqali anıq ko`rinedi. Onin` barlıq shig`armalarında derlik xalıq turmisinin` rawajlanıwında g`i baslı baylanisli ra`wishte alıp qaraydı. A`debiyatshi I. Sag`iytov «Berdaq tvorchestvosi» kitabında Berdaqtin` shig`armalarına baha Bere otirip: «Berdaq shig`armalarinin` ku`shi-onin` shin xalıqshillig`ında, xalıq tilegine sa`ykesliginde, onin` o`z xalqın, o`z elin su`ygen jalınli patriotizminde, demokratiyalıq ha`m gumanistik ideyalarında» dep ko`rsetti.

4.3. Berdaq shayirdin shigarmalarinin` janrliq -formaliq o`zgesheligi.

Berdaq shayirdin shig`armalari qosiq formasinda jazilg`an. Al, mazmuni, ko`lemi, su`wretlew usilina qarag`anda ko`p tu`rlerge bo`linedi:

1.Epikaliq-tariyxiy shig`armalari: «Aqmaq patsha», «Amangeldi», «Ernazar biy», «Ra`wshan», «Aydos baba», «Xorezm», «Qulen bolis», «Xaliq ushin», «O`mirim» h.t.b.

2.Siyasiy-grajdanliq (gumanistlik) ma`selelerdi su`wretleytug`in shig`armalari: «Jaqsiraq», «Zamanda», «Saliq», «Oylanba», «Kerek», «Kelin», «Ko`rindi» h.t.b.

3.hayirdin` kewil-ku`yi, turmistin` ayirim ma`selelerine baylanisli, sonday-aq ja`miyetlik turmistin` rawajlaniwina teren` tu`sinbegen do`retken shig`armalari: «Shig`irim», «O`gizim», «Ayraliq» h.t.b.

4.Ta`biyat lirikasi shayirdin` ko`pshilik qosiqclarina aralasip keledi. Xaliq turmisina baylanisli ta`biyatti «duman», «qarabult», «qaran`g`i» siyaqli ko`rinislerin turmisqa baylanisli qollaniw shayir shig`armalarinin` o`zgeshelikleri.

5.Didaktikaliq yamasa u`git-na`siyat qosiqclari: «Balam», «Bilgeysiz», «Nadan bolma», «Kim aytar» shig`armalari.

6.Yumor-satiraliq shig`armalari: «Alti qiz», «Xojam», «Megzer», «Upik ma`hrem», «Siqmar eken», «toyda» shig`armalari kiredi.

Bekkemlew ushin sorawlar

1. Berdaq shayirdin` izertleyalari haqqinda ne bilesiz?
2. Berdaq shayir qosiqclarinin` ideyaliq tematikasi neden ibarat?
3. **Berdaq shayirdin shigarmalari qanday janrlarg`a bo`linedi?**

Paydalanatugin adebiyatlar:

1. Xudaybergenov K. Etichesskie vozzreniya karakalpakskix misliteley. Nukus, Izd. Karakalpakstan, 1967.
2. S. Bassin «Berdax shoir – velikiy poet patriot» N.1943 rus.
3. X. P.Vaxidov «Berdakning ijtimoiy – siyosiy qarashlari» T. 1943 y.
- 4.N.Dawqaraev «Revolyutsiyaga shekemgi qaraqalpaq adabiyati tariyxinin ocherkleri» N. 1950 j.
5. M.Nurmuxamedov «Berdax – Velikiy poet karakalpakskogo naroda» T.1997 y.
- 6.B.Qurbonbaev «Berdaq ham ozbek adabiyati» T. 1977 y.
- 7.A. Paxratdinov Berdaq shayirdin` da`stanliq shig`armasi.N-1987-j.

5-tema: Berdaq shayirdin` da`stanliq shig`armalari

Joba:

1. Berdaq shayirdin` «Shejire» shig`armasi haqqida ilimiy fikirlar.

2. Berdaq shayirdin «Aqmaq patsha» da`staninin tematikasi
3. «Ra`wshan» poemasin ilimiy tallaw
4. Berdaq shayirdin tariyxiy shig`armalari

Tayanish tu`siniklari:

1. Berdaq shayirdin` «Shejire» shig`armasi haqqinda mag`liwmatlar beriw.
2. Berdaq shayirdin` «Ra`wshan» poemasin tematikasin tallaw.
3. Berdaq shayirdin «Aqmaq patsha» da`staninin tu`sindiriw.
4. Berdaq shayirdin tariyxiy shig`armalarin tallaw.
5. Berdaq shayir dastanliq shig`armalarinin` ko`rkemlik o`zgeshelikleri tuwrali tu`sindiriw.

5.1. Berdaq shayirdin` «Shejire» shig`armasi haqqinda ilimiy pikirler.

Berdag o`z xalqinin` tariyxi, o`tkendegi o`miri menen qiziqqan shayirlardin` biri. Ol o`z shig`armalarinda tariyxiy faktlerdi da`lme-da`l su`wretlemese de xaliq ta`g`dirine u`lken iz qaldirg`an iri waqiyalardi o`zinin` tu`siniginshe sa`wlelendirgen.

Onin` «Shejire» shig`armasi xaliqtin` awzindag`i an`iz so`zlerdin` tiykarinda jazilg`an. Shayir bunda an`iz-a`n`gimelerdi o`zinshe toliqtirg`an. Oni ko`rkem formag`a tu`sirgen, o`z da`wirindegi siyasiy jag`dayg`a baylanistirg`an. Misali:

Az emesdur, qaraqalpaq ko`p,
Jer mayi dep, shoq mayi dep,
Qaraqalpaqti xiywali jep,
Miqlim biyzar qilg`an eken.

«Shejire» shig`armasinin` bir bo`limi 1913-jili belgili Shig`isti izertlewshi I.A. Belyaev ta`repinen alindi ha`m 1917-jili basip shig`arildi.

Berdag «Shejire»nin` I bo`limine x`aliq awzindag`i a`psanalarg`a qaray tek g`ana qaraqalpaq xalqinin` kelip shig`iwin ha`m olardin` ruwlarg`a

bo`liniwlerin da`liyllemekshi boldi. «Shejire»de Razihaqtin` Gulpaq degen balasi jaslig`inda qara qalpaq kiygen, sonnan qalpaq atang`an. Qalpaq er jetip, u`ylenip balali bolg`an, onin` atin o`zbek qoyg`an. Shayirdin` aytiwinsha O`zbek adamnin` ati bolg`an. Qalpaqtin` jalg`iz balasi O`zbek jaslayinan u`ylenip, on bes jasinda balali bolg`an, atin Jiyen qoyg`an. Sol Jiyen qaraqalpaqlardin` tu`p babasi esaplang`an. Jiyennin` u`sh hayali bolip, u`lken hayalinan MAYqi tuwilg`an, Mayqidan Jayilg`an, Seyilxan tuwilip, u`rimputaqlari ko`beygen. «Jayilg`an» uran bolg`an. Ekinshi hayali qitay-qotaninin` qizi bolip, onnan Qitaybek, Shak degen balalar tuwilip, qitay qipshaq payda bolip, urani Ulli taw to`ksaba bolg`an. U`shinshi hayalinan Qiyat, Mu`yten degen ul tuwilg`an ha`m urani Ariwxan bolg`an.

Bunnan son` shayir Shejirede qaraqalpaqlardin` o`z aldina el ekenin, onnan Keneges, Man`g`it uriw, uranlarinin` kelip shiqqanlig`i haqqinda mag`liwmat beredi. En` a3irinda biraz jildin` o`tiwi menen qaraqalpaq atang`an eldin` mu`yten, qon`irat, qitay, qipshaq, man`g`it, aqpushaq uriwli, uranli elge aylanip, jaylag`an ma`kani U`rgenish a`tirapi ekenligi haqqinda mag`liwmat beredi. Shejirede Shin`g`isxan haqqinda a`psana da bar.

«Shejire»nin` II bo`liminde qaraqalpaqtin` alti ruwinin` kimnen baslanip, kimlege kelip jetkenin da`lme-da`l ko`rsetpekshi bolg`an. Bunda xaliqtin` da`slepki shig`isinin baslap izbe-iz tariyxiyliq saqlang`an. Bunda XVII, XVIII, XIX a`sirlerdegi xaliq o`mirindegi tariyxiy waqiyalar sa`wlelengen. Ata jurti Tu`rkistan ekeni aytilg`an.

«Shejire» qaraqalpaq tariyxi, etnografiyasi, a`debiyati, tili ushin a`hmiyetli ruwxiy miyras. Bul arqali XVI, XVII, XVIII a`sirlerde ha`r qiyli tariyxiy jag`daylar menen tumli tusqa bo`linip tarag`an qaraqalpaqlardin` tu`rkiy tilles xaliqlardin` ko`z aldinda Xorezm oazisindegi qaraqalpaqlar arqali ja`ne de o`z a`debiyatina, iskusstvosina, tariyxina iye bolip qa`lipleskenin ko`rsetiwshi tariyxiy fakt boldi. Bul ha`diyselerdin` ha`mmesi xaliq janli tilinin` avtor ta`repinen aktiv isletiliwi na`tiyjesinde iske asirilg`an.

5.2. Berdaq shayirdin Aqmaq patsha» da`staninin tematikasi

«Aqmaq patsha» da`stani qaraqalpaqlar turmisindag`i feodalliq pitiran`qiliq, patriarxarliq uriw da`wirindegi ja`miyetlik keskin qarama-qarsiliqlardin` ko`rinislerin ko`z aldimizg`a elesletedi. Da`stan bir neshshe bo`limlerden ibarat: kirisiw, tiykarg`i bo`lim ha`m juwmaqlaw. Kirisiw bo`liminde shayir o`zinin` aldina waziypalar qoyadi. Bul o`zi menen birge siyasiy ha`m ideologiyaliq gu`reske qatnasip atirg`anlardin` obrazin jasaw. Da`standag`i Gu`lim, Gu`lzar, Anar ha`m Za`riw obrazlari ha`m olardin` gu`resleri zulimlilik eziwshilik u`stinen miynetkesh xaliqtin` shig`arg`an gimni. Usi gimni arqali jen`iske erisedi, azatliq aladi, jawizliqti a`shkaralaydi. Da`stannin` barliq bo`limleri xaliq da`stanlarina eliklep jazilg`an. Bunda fantastikalıq, giperbolalıq elementler ko`p ushiraspaydi. Da`standag`i basli ideya-adamlardin` azatliq ushin gu`resi, olardin` turmisin jaqsilaw bolip tabiladi. Da`standa klassliq ten`sizlik, miynetkesh xaliq massasinin` tilek-a`rmanlari su`wretlengen. Da`standa teren` gumanistlik, demokratiyalıq ideyalar ortag`a qoyiladi, shayirdin` aldina qoyg`an maqseti duris sheshiledi. Bastan aqirina shekem azatliq, erkinlik haqqında gu`res atadan-balag`a miyras etip ko`rsetiledi.

Da`standa 80 jasar xan o`lip, ornina balasi patsha boladi. Ol zulim ha`m 41 qatin aladi, ja`ne de eldin` qiz izletedi. Waqiya usilay baslanadi. Da`stan aqirında aqmaq patsha o`zinin` qizlarina ashiq boladi ha`m olarg`a ja`bir etedi.

Da`standag`i waqiyalar janli turmistin` syujetine qurilg`an.

Bunda miynetkeshlerdin` azatliq ushin gu`resi su`wretlenedi. Da`standa hayal-qizlar obrazi basim bolip kelgen.

5.3. Berdaq shayirdin`«Ra`wshan» poemasin tematikasi

Berdaqtin` «Ra`wshan» poemasi dialog formasında jazilg`an. Poemanin` birinshi bo`limi jawshi bolip kelgen g`arri menen Ra`wshan arasindag`i aytistan

baslanadi. Bunin` o`zi de Berdaqtin` qizlardi sonday ideal qaharman ko`rsetpekshi bolg`anlig`inda. Poemanin` ekinshi bo`liminde Ra`wshannin` qarsilig`ina ushirag`an Mirzamurat g`arrinin` ketiwi, atinin` alip qashiwi su`wretlenedi. 3-bo`liminde Mirzamurattin` attan jig`ilip esi awip qaliwi, Qutlimurat Baydi eske tu`siriwi su`wretlengen. 4-bo`liminde shayirdin` waqiyag`a qatnasi, ko`z-qarasi bayanlanadi. O`z pikirlerin aytiw arqali shayir hayal-qizlardin` erkinlikke shig`iwin jaqlaydi. Poemada Ra`wshan menen g`arri arasindag`i ha`diyse menen, g`arrinin` o`limi so`z etiledi ha`m shayirdin` waqiyag`a jeke ko`z-qarasi ashig` aytiladi.

5.4. Berdaq shayirdin tariyxiy shig`armalari

Berdaqtin` tariyxiy adamlar o`mirine, xaliq ushin islengen isine bag`ishlap jazg`an shig`armalari «Amangeldi», «Aydos biy», «Ernazar biy» poemalari bolip tabiladi. Onin` «Amangeldi» shig`armasinda su`wretlengen ha`diyseler joqarg`i qaraqalpaqlar arasinda bolg`an waqiya XVII a`sir XVIII a`sir basinda xalqimizdin` bir bo`legi Miyan ko`l degen jerdi ma`kanlag`an. Qoqan xanlig`ina bag`ing`an. Sol jerdegi xaliq basqariwshisi Asan Qudaybergen uli bolg`an. Qoqan xani qaraqalpaqlardan qiz soratadi. Biraq Asan batir qarsi shig`adi. Misali:

So`zinen qaytpaydi Asan,
Qiz alarsan` o`lsem qashan,
Watan bolmas bizge Qoqan,
Sen shuwlattin` eldi dedi.

Asan obrazindag`i qaysarliq ha`m turaqliliq eldin` ar-namisi ushin barliq ku`shti jumsaw-poemanin` tiykarg`i ideyasi. Usi ideyani tu`sindiriwde shayir Amangeldi obrazin ju`zege shig`aradi. Amangeldi zalim patshanin` zuliminan xalqin qutqaradi ha`m Asan ushin o`sh aladi, shayir:

Amangeldidey bolmag`a,
Barip xannan qan almag`a,

Gelle kesip qan alamag`a,
Qay biri kesip qan alamag`a,
Qay birin`nin` shaman` keldi.

Degen o`tkir so`zleri menen Amangeldidey boliwg`a shaqiradi. Bul poema jaslaradi batirliq, ma`rtlik islerge ruxlandiratug`in, xaliq dushpanlarina zalim xanlarg`a qarsi gu`reske shaqiratug`in en` jaqsi shig`arma.

Shayirdin` «Aydos biy» da`stani XVIII a`sir aqiri XIX a`sir basinda o`mir su`rgen tariyxiy shaxs haqqinda jazilg`an. Shayir o`zinin` poemasinda qaraqalpaq tariyxindag`i azatliq ushin u`lken ko`terilislerdin` birewin su`wretleydi. Alma jegen alpis biy ha`m Aydos biydin` xaliq ko`terilisin baslaw ornina qara basinin` g`amina berilip ketkenligin jazadi. Begis, Mirjiq, Irza, To`re qusag`an batirlardin` xaliq isi ushin ketkenligin ko`rsetedi. Shayir Aydostin` aldawliq penen qolg`a tu`skenin, Xiywa xaninin` aldawshiliq siyasatin ko`rsetedi. Xannan pa`nt jegen Aydos ko`terilis shig`arip, oni basqariwg`a bel baylaydi. Poemada shayir qaraqalpaq biyelerinin` ko`teriliske jasag`an satqinlig`in g`a`zep penen su`wretleydi. Ko`terilistin` jen`iliwi sebepleri, qaraqalpaq uriwlari toliq, birlik penen qatnaspag`an ha`m ayirim biyeler xang`a satilip, ko`terilisti ayawsiz, qanli bastiriwg`a ha`reket etken.

Shayirdin` «Eranazar biy» shig`armasi 1855-56-jillarindag`i Xiywa xanina qarsi qaraqalpaq xalqinin` milliy azatliq gu`resinin` basshisi Ernazar alako`zge arnalg`an. Tariyxiy izertlew boyinsha ko`terilistin` baslaniw sebebi saliqtin` awirlig`i ha`m xaliqtin` Xiywa xani zulimlig`inan qutiliw bolip esaplanadi.

Berdaqtin` bul shig`armasinda tariyxiy jag`day menen birlikte Ernazar biydin` qazaq xani Jang`azani o`ltiriliwi, eldegi jalaxor, jo`nsiz jasawil, baylarg`a tirnag`in batiriwi, ha`r tu`rli a`skeriy islerdi u`yrenip mashn` etiw, el biylewli menen birge qus saliwi, bedew miniwi siyaqli jigitlik saltanatlari o`tkir so`zligi so`z etiledi.

Ernazar alako`z Berdaqtin` o`mir boyi a`rman etken ideal qaharmaninin` biri. Ernazar alako`zdi xaliqtin` birligi ushin gu`resken batir sipatinda

su`wretleydi. Poemada Ernazardin` qaraqalpaqlar jerine ha`m jaylawina mudami shabiliw jasap tinishliq bermeytug`in qon`silas ellerdin` xanlarina, baylarina qarsi atlanis jasawlari da gu`rrin` etiledi. Shig`armada xan Ernazardi gu`nakar etip, bes jil aq u`yli etip qoyadi. Tu`rkmenler U`rgenishke Ernazardi shaqiradi. Bul birigiw Xiywa a`skerlerin to`menletedi, olar Xojelini taslap qashadi. Ko`terilsti baslaw, tayarlaniw, da7am ettiriw eki jilg`a shamasadi. Usi da`wirde Zarliqti xan etip tikleydi. Ko`terilis waqtinda uriwlar arasinda alawizliq payda bolip, Ernazar keneges Xiywag`a satiladi, ishki dushpanlar sebebinen Ernazar alako`z o`ltiriledi. Son`inda Ernazar biy tragediyali halatta su`wretlenidi:

Go`rug`li bektey er edi,

Qatar da qosa nar edi.

Toli jurtaq da`rkar edi,

Sheyit boldi Ernazar biy. Shayir Ernazardi a`psanaliq batirlar menen salistiradi.

Bekkemlew ushin sorawlar

1. Berdaq shayirdin` «Shejire» shig`armasi haqqida ilimiy pikirler.
2. Ilimiy izertlewlerde «Shejire» shig`armasinu`yreniliwi
3. «Ra`wshan» poemasinin` ideyaliq mazmuni neden ibarat?
4. Berdaq shayirdin tariyxiy shig`armalari qaysilar?

Paydalanatugin adebiyatlar:

1. Xudaybergenov K. Etichesskie vozzreniya karakalpakskix misliteley. Nukus, Izd. Karakalpakstan, 1967.
2. S. Bassin «Berdax shoir – velikiy poet patriot» N.1943 rus.
3. X. P. Vaxidov «Berdakning ijtimoiy – siyosiy qarashlari» T. 1943 y.

4.N.Dawqaraev «Revolyutsiyaga shekemgi qaraqalpaq adabiyati tariyxinin ocherkleri» N. 1950 j.

5. M.Nurmuxamedov «Berdax – Velikiy poet karakalpakskogo naroda» T.1997 y.

6.B.Qurbonbaev «Berdaq ham ozbek adabiyati» T. 1977 y.

7.A. Paxratdinov Berdaq shayirdin` da`stanliq shig`armasi.N-1987-j.